

В. С. Шандра

доктор історичних наук, професор,
старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), valshandra@gmail.com

ДЕРЖАВНІ СТИМУЛИ ДО НАБУТТЯ ДВОРЯНАМИ ВІЙСЬКОВОЇ ПРОФЕСІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті йдеться про заходи російської держави, до яких вона вдавалася аби зберегти домінуючу присутність дворян в армійському офіцерському корпусі. Така потреба була викликана соціальною трансформацією дворянського середовища, котра відбулася внаслідок ліберальних реформ Олександра II у 1860–1870 роках. Значна частина дворянства відмовлялася від військової кар’єри й зайнялася сільським господарством у власних маєтках та підприємливою діяльністю, котрі приносили суттєві статки. Інша, не маючи значних маєтностей, віддавала перевагу державній службі, як військовій так і цивільній.

Захоплення нових та утримання раніше набутих територій, участь у світових війнах вимагало від Російської імперії боєздатної армії, яка б витримувала конкуренцію з арміями європейських держав. Її технологічне переозброєння вимагало професійної підготовки офіцерського корпусу й тому держава прагнула затримати дворян на військовій службі. Для цього вона зміцнювала матеріальне їх забезпечення, залишила чинним можливість набувати спадкове дворянство. Суттєво турбувалася про поліпшення служби на віддалених територіях з несприятливим кліматом, піднімаючи розмір жалування, забезпечуючи вищими пенсіями та гарантуючи набуття військових чинів за короткий термін, ніж у внутрішніх губерніях. Було звернено увагу і на соціальне становище офіцерських родин. Зауважено також і моральні аспекти для піднесення ролі військових у суспільстві. Проте найбільшу увагу було приділено військовій професійній освіті, котру можна було розпочати у кадетських корпусах і юнкерських училищах, у яких навчання здійснювалося переважно державним коштом. Останнє влаштовувало збіднілі дворянські родини. Прагнення батьків надати дітям освіту саме у військових навчальних закладах мотивувалося також і тим, що там вона тісно поєднувалася з вихованням дворянської молоді у дусі вірнопідданства, яке за тривалий час панування монархії Романових стало основою світогляду дворянства, його моральним авторитетом. З’ясовано ті пріоритети в організації навчального

процесу, за допомогою яких формувалися у майбутніх російських офіцерів почуття відданості і лояльного ставлення до монарха, що ототожнювалося з служінням батьківщині і межувало з патріотизмом, з готовністю пожертвувати своїми інтересами заради держави.

Ключові слова: дворяни, військова професія, кадетський корпус, юнкерське училище, освіта.

V. S. Shandra

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Professor,
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX —
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), valshandra@gmail.com

STATE INCENTIVES FOR THE NOBLES FOR THE OBTAINING THE MILITARY PROFESSION IN THE SECOND HALF OF THE XIX — EARLY XX CENTURIES

Abstract

The article deals with the measures of the Russian state, which are used to preserve the permanent presence of the nobility in the army officer corps. It was caused by the social transformation of the nobility environment, which occurred as a result of the liberal reforms of Alexander the Second in 1860–1870. A significant part of the nobility refused to military career engaged in agriculture in their own estates and entrepreneurial activities, which brought substantial income. The other part of the nobility, not having significant estates, gave preference to public service, both civil and military.

The capture and detention of new territories required an efficient army of the Russian Empire, which could withstand competition from the armies of European states. Its technological re-equipment required professional training for the officer corps, and therefore the government sought to detain the nobles in military service. To this end, it strengthened their material support, left in force the right to inherit a noble title. The Empire also took care of improving the conditions of service in remote areas with an unfavorable climate, increasing the size of salaries, pensions, and guarantees for the acquisition of military officials in a shorter period of time than in internal provinces.

Attention was also drawn to the social situation of officer families. However, the most attention was paid to military professional education, which could be acquired in cadet corps and schools, where training was carried out mainly at public expense that suit impoverished noble families. The desire of parents to educate their children in military schools was also motivated by the fact that it was closely combined with the education of noble youth in the spirit of allegiance, which for a long period of existence of the Romanov monarchy became the basis of the worldview of the nobility and its moral authority. It also clarified the priorities in the organization of the

educational process, with the help of which feelings of allegiance and loyalty, bordering on patriotism, were formed among future Russian officers.

Keywords: nobles, military profession, cadet corps, cadet school, education.

Залучення дворян до державної служби, чи то військової, чи цивільної у Російській імперії було важливою складовою внутрішньої політики, починаючи від Петра I. Куди більшого значення воно набувало для еліт тих територій, що увійшли до її складу, адже ті ще тривалий час пристосовувалась до свого нового становища, не поспішали йти на службу, притримуючись колишніх вольностей та віддаючи перевагу господарюванню у власних маєтках. Натомість верховна влада вважала, що інкорпорація іноетнічної еліти має відбуватися пришвидшеними темпами і саме військова служба сприятиме цьому процесові, а тому вона мусить стати ледь не обов'язковою. Як і російське дворянство шляхта набутих територій ставала зобов'язана військовою службою сплачувати за отримані від самодержавства привілеї, котрі їм гарантувала жалувана грамота 1785 р. Що лише військова служба, як своєрідний інтегруючий механізм, допоможе перевихованню неросійського дворянства, змусить його стати більш лояльним до імператора та його двору.

Про потребу формування вірнопідданого дворянства почав активно турбуватися Дмитро Бібіков, київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор, який запропонував 1850 р. Миколі I цілу низку заходів для досягнення бажаного¹. У своєму представленні він спирався на пропозиції трьох губернаторів Південно-Західного краю. Так, київський радив, на маєтки дворян, котрі ухиляються від служби, накладати опіку. Волинський був розсудливішим і вважав, що слід збільшити кількість російських навчальних закладів, аби у них молоді шляхтичі отримували за помірну плату пристойну освіту. А небагаті, особливо ті, чий батьки служили ще при Речі Посполитій, могли б піти на російську військову службу добровольцями. Подільський губернатор також був категоричним: якщо дворянин не служить, то його варто позбавляти виборчих прав, а також не дозволяти віддавати маєтності в оренду чи посесію. Навіть більше, слід пригрозити і спробувати відбирати їхні землі у державну власність.

Сам же генерал-губернатор з'ясував, що російська держава ще 1835 р. прагнула мобілізувати південно-західне дворянство до відбування військової служби, за відмову від якої воно позбавлялося виборчих прав.

¹ Шандра В. С. Маловідомий документ до історії Правобережної України // Архіви України. 1996. № 4–6. С. 118–125.

А ще раніше, 1829 р., Микола I, перебуваючи у Подільській губернії, дозволив губернському предводителю дворянства графу Костянтину Пржездзецкому “приохочувати” до цивільної і військової служби молодих шляхтичів видачею їм дворянських атестатів².

За час обіймання посади, а саме з 1838 р., Дмитро Бібіков переконався, що на військову службу все ж слід залучати вище дворянство, бо воно освічене, якщо ж на цивільну, то направляти його у великоросійські губернії. Під час відбування тієї і тієї служби вони б опанували російську мову, познайомилися б з російськими звичаями і законами, глибше пізнали б саму Росію. Однак, на російську службу вище дворянство йти не поспішало, а от нижче і середнє сприйняло для себе її користь, хоча й досить своєрідно. Отримавши перші військові чини, воно звільняється від служби і як наслідок число відставних офіцерів у Південно-Західному краї зросло до 400 осіб. Економічно незалежне від російської держави польського походження дворянство користувалося привілеями, володіло селянами і статками, проте ухилялося від військової служби. Магнати навіть не керують господарством маєтків, — продовжував генерал-губернатор, не набувають необхідної для кар’єри освіти, а проводять свій час “в праздности и тунеядстве”, їздять за кордон і набираються там “сумасбродства Запада”³.

Щоб змусити все ж їх служити російській державі генерал-губернатор пропонував інший спосіб, а саме: ті, хто мав у власності одну тисячу селян, перебирали на себе утримання військ, які квартирували у краї, здаючи по 300 кг борошна та вівса з кожної ревівської душі. Цієї провізії вистачило б на забезпечення одного пішого й одного кавалерійського полків. Такого кардинального втручання у господарське життя поміщиків, що його радив головний начальник Південно-Західного краю, Микола I не схвалив, відклавши прийняття рішення до певного часу.

І все ж, аби не відбувати статську службу у внутрішніх російських губерніях та не покидати рідня місця, молоді шляхтичі розпочинали її у своїх краях. Так поступив Юзеф Дунін-Карвіцький з Мізоча Дубенського повіту Волинської губернії. Він став юнкером Павлоградського гусарського полку, що квартирувався у Вінниці. До того ж там перебували й штаб дивізії та бригада кавалерії. А оскільки мав вищу освіту: закінчив юридичне відділення Рішельєвського ліцею кандидатом права 1852 р., то незабаром отримав звання офіцера. На службі він зустрів кількох своїх

² Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Собр. 2-е. Т. 4. № 3092.

³ Шандра В. С. Маловідомий документ до історії Правобережної України. С. 123.

однокашників-поляків, які з тих же причин, що і він, опинилися у війську⁴.

Ліберальні реформи 1860–1870-х років дещо пом'якшили вимоги держави до дворянства, державна служба переставала бути настільки обов'язковою, як це було раніше. Оскільки потреба у досвідчених військових кадрах, яких, як показала поразка в Східній (Кримській) війні, нікуди не зникла, то йшлося про збереження дворянських привілеїв аби за їхньою допомогою утримувати в армії, до речі, найбільшій у світі, досвідчених офіцерів, а також впливати на вибір молодими дворянами військової служби як власної професії. Держава гарантувала набуття спадкового дворянства вразі присвоєння чину полковника армійської служби або капітана першого рангу на флоті. Як і раніше, родословна дворянська книга зберігала другу частину, до якої вносилися прізвища тих дворян, які набули це звання військовою службою. А щоб після його отримання офіцери не поспішали йти у відставку, а продовжували службу, набирало чинності правило про відміну звання спадкового дворянства вразі військового переходив на цивільне життя.

Що ж до особистого дворянства, то його також можна було отримати через набуття чину. Батьки-офіцери могли просити про пожалування особистого дворянства одному із своїх синів, якщо той обрав військову кар'єру і успішно витримав іспити при зарахування до армії⁵.

Більше того, в армії за дворянами продовжувало зберігатися колишнє їхнє становище: терміни вислуги для отримання офіцерського чину були вдвічі-тричі коротшими, ніж для вихідців з інших станів⁶. На час служби вони не втрачали майнових прав свого стану. До того ж, офіцерам не заборонялося брати свідоцтва і купецькі, і промислові, але займатися торгівлею чи підприємництвом вони не мали права, зате могли здійснювати будь-які операції з власністю їх повірені, управителі і прикажчики. Виняток становила торгівля спиритними напоями⁷. А вже при виході у відставку за нижніми чинами безстрокової служби з 1863 р. залишалася можливість отримувати купецькі і промислові свідоцтва⁸.

⁴ Zobacz więcej: Dunin-Karwicki J. Wspomnienia Wołyniaka. Lwow, 1897.

⁵ Блосфельдт Г. Сборник законов о российском дворянстве. На основании официального издания законов о состояниях 1899 г. с дополнениями. Санкт-Петербург: Изд-е книжного магазина юридической литературы Д. В. Чичинадзе, 1901. С. 209.

⁶ Иванова Н. А., Желтова В. П. Сословное общество Российской империи (XVIII — начало XX века). Москва: Новый хронограф, 2009. С. 163.

⁷ Блосфельдт Г. Указ. соч. С. 4, 8.

⁸ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. 38, ч. 1. № 39118. § 42.

Вразі карного переслідування дворяни, котрі перебували на нижчих військових посадах, зберігали за собою дворянське звання. Для них терміни перебування під арештом на хлібі і воді були зменшені у порівнянні з не дворянами. Теж саме було й з “кормовими” грошима, які вони отримували на харчування, коли перебували у складі окремих команд чи при виконанні самостійних завдань⁹.

Немаловажним було й прагнення держави залучити на військову службу однодворців, чисельність яких в Південно-Західному краї була найбільшою — понад 79 тис. осіб. Їм було обіцяно повернути дворянське звання, втрачене їхніми батьками чи дідами вразі надання дворянським зібранням підтверджуючих документів про їх шляхетне походження. Єдиною умовою його присвоєння ставало набуття військового офіцерського чину¹⁰.

Традиційно, військова служба проходила у віддалених місцевостях, з несприятливим кліматом, то 1887 р. набули чинності правила про переваги державної служби по військовому відомству у пограничних місцях імперії, а саме: Семиріченська і Сирдар'їнська, Приамурська і Амурська області, Туркестан, острів Сахалін, Закавказзя, Архангельська, Оленецька і деякі повіти Вологодської і Тобольської губернії. Служба там краще оплачувалась. Перелік прибавок був досить важливим для військових: грошові додатки до жалування і до пенсії, що впливало на зростання її розмірів, виплата подорожніх збільшеного розміру, підйомних та коштів для облаштування на новому місці. На їх кількісний вимір позначалися терміни перебування у віддалених місцевостях: п'ять, вісім, десять або й 20 років. До того ж, скорочувався термін вислуги для присвоєння чергового чину та для отримання ордену четвертого ступеню св. Володимира. Відпустки також надавалися з врахуванням віддаленого місця служби.

Члени родини в разі загибелі офіцера-чоловіка чи батька могли розраховувати на отримання від держави матеріальної допомоги, зокрема й кошти для виховання і навчання дітей, суттєво збільшені у порівнянні з внутрішніми губерніями держави¹¹. Передбачалося, що доньки офіцерів можуть розраховувати на безкоштовну освіту в Одеському інституті шляхетних дівчат, якщо їхні батьки служили або звільнилися від служби

⁹ Там же. Т. 49, ч. 2. № 54178, 54200.

¹⁰ Блосфельдт Г. Указ. соч. С. 133.

¹¹ ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Т. 7. № 4597; Блосфельдт Г. Указ. соч. С. 32.

в Херсонській, Катеринославській, Таврійській губерніях та Бессарабській області¹².

Не можна не зважати й на існуючу систему військових нагород. Крім морального заохочення нагородження супроводжувалося грошовими доцяттями. Так, 1855 р. при нагородженні за мужність георгіївські кавалери почали отримувати пенсійне забезпечення: за I ступінь — одна тисяча рублів, II — 400 руб., III — 200 руб. і IV — 150 руб.¹³ Верховна влада крім нагород намагалася піднести престиж військової служби відновленням 1894 р. дуелі між офіцерами. До її відродження вдався військовий міністр П. Ванновський, уклавши правила для офіцерської дуелі, вважаючи її важливим чинником офіцерської честі, якою раніше дворяни гордилися, а також для зміцнення бойового духу в армії¹⁴.

Модернізація суспільства, що розпочалася внаслідок ліберальних реформ і найбільше через відміну кріпацтва, вплинула на соціальну структуру дворянства, в середовищі якого різко виділилося кілька соціальних груп. Незначна їх частка почала активно опановувати підприємництво, беручи участь у заснуванні банків та різних виробництв. Найчисельнішою виявилась та, до якої належала категорія дрібних та середніх землевласників. Сільськогосподарська криза тяжко відобразалася на їхньому становищі, так само як і на селянському господарстві. Значне їх число позбувалося землі і переходили до занятості в інших галузях, серед яких поважне місце займала військова служба. Через вжиті верховною владою заходи питома вага офіцерів дворян в армії практично не знизилася, а серед вищих чинів — навіть зросла. У Європейській Росії на кінець XIX ст. від 16 до 27% дворян побували офіцерами¹⁵.

Як ніколи до того, а саме через запровадження військової техніки, зросло значення професійної освіти у військовій підготовці. Армія потребувала спеціально освічених офіцерів, бо серед їх числа лише четверта частина мала військову освіту¹⁶. Цією ситуацією змогла скористатися значна частина малоземельного та безземельного дворянства. Неодно-

¹² Блосфельдт Г. Указ. соч. С. 326.

¹³ Гизетти А. Л. Сборник сведений о георгиевских кавалерах и боевых знаках отличий кавказских войск. Тифлис: Тип. Я. И. Либермана, 1901. С. III.

¹⁴ Зайончковский П. А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий, 1881–1903. Москва: Мысль, 1973. С. 240.

¹⁵ Беккер Сеймур. Миф о русском дворянстве. Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. Москва: Новое литературное обозрение, 2004. С. 182, 187.

¹⁶ Бушинелл Джон. Д. Милютин и Балканская война: испытание военной реформы // Великие реформы в России 1856–1874 / Под. ред Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушинелла. Москва: Из-ние Московс. у-та, 1992. С. 245.

разово в указах Олександра II йшлося про некомплект армійських офіцерів та учнів у піхотних юнкерських училищах й тому військове міністерство мусить приймати на службу дворян¹⁷.

Однак на перших порах йшлося не про професійну, а про загальну освіту. Кількома законами верховна влада гарантувала дворянам, котрі перебували на нижчих військових посадах підвищення, вразі здачі екзаменів екстерном за програмами середніх і вищих навчальних закладів¹⁸. За проектом військового міністра передбачалося присвоєння офіцерського звання тим, хто закінчив курс прогімназій і повітових училищ. Цінувалася й вища загальна освіта, зокрема університетська. Адже нещодавно Дмитро Гейден, виходець з німецького русифікованого роду, після закінчення Петербурзького університету, обрав військову кар'єру. Впродовж кількох років (1884–1888) він служив у гвардійській кінній артилерії, потім навчався у Миколаївській академії Генерального штабу. Отримавши чин штабс-капітана, продовжив службу у Київському військовому окрузі, став полковником і служив штаб-офіцером з особливих доручень при командувачі Михайлові Драгомирові¹⁹.

Про місце і роль дворянства в армії не було однієї думки серед вищих посадовців. Дмитро Мілютін переконував Олександра II, що пора зменшити привілейоване становище дворянства в армії, бо воно заважає зміцнювати армію та перебудовувати її за європейським зразком²⁰. Якщо цей імператор ще зважав на думку військового міністра і рахувався з його пропозиціями, то вже Олександр III повернув старі привілеї для дворян-офіцерів.

Помічено, що індустріальна модернізація, ліберальні реформи суттєво вплинули на зміну соціального складу офіцерського корпусу, коли до військової служби почали активно долучатися вихідці з непривілейованих станів. Для дворян-помічників військова професія ставала мало престижною, тоді як для інших, малоземельних і безземельних, навпаки, вона гарантувала кар'єрне зростання та суттєве матеріальне забезпечення родини, якого вона раніше не мала. Піднесення професійного і загальноосвітнього рівня офіцерів стало однією з вимог військової реформи, внаслідок чого була переглянута система підготовки командних кадрів через мережу військово-навчальних закладів, які набували всестанового характеру і поділялися на підготовчі і спеціальні. Вимоги до професійної

¹⁷ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. 43, ч. 1. № 45660.

¹⁸ Там же. Т. 35, ч. 1. № 35750.

¹⁹ Гейден Д. Записки. Вінниця у спогадах / Упор. В. Колесник. Т. 1: XIX — початок XX ст. Вінниця, 2013. С. 310.

²⁰ Бушнелл Джон. Д. Указ. соч. С. 250.

підготовки суттєво зросли. Щоб потрапити до Миколаївської академії Генерального штабу слід було мати великі знання, щоб витримати конкурс серед бажаючих там навчатися. Ось як про це писав Антон Денікін: “Просеивание этих контингентов выражалось приблизительными цифрами: держало экзамены при округах 1500 офицеров, на экзамен в академию допускалось 400–500, поступало 140–150, на третий курс (последний) переходило 100, из них причислялось к Генеральному штабу — 50. То есть после отсеивания оставалось всего 3,3%²¹”.

До навчальних закладів, з яких розпочинався вибір військової професії, відносилися кадетські корпуси як перша, початкова, ланка військової підготовки, що поєднувалася з загальною середньою освітою. У Російській імперії вони поширилися з столиць у губернські міста досить пізно. До заснованих у 40–50-х роках полтавського і київського, у 90-х XIX ст. додалися одеський і сумський, а на початку XX ст. і севастопольський. Полтавський і київський організувалися і утримувалися на кошти місцевих дворян, вони ж виділили гроші і на будівництво корпусних будівель²². Проте їх заснування ініціювали генерал-губернатори, сподіваючись, що залучення шляхетської молоді через російську освіту прискорить її влиття до дворянства, чого воно й саме прагнуло. Дворяни Чернігівської губернії 1861 р., беручи на себе забезпечення 15 кадетів, виклопотали дозвіл від імператора на поповнення ними учнів Полтавського кадетського корпусу²³. Дехто з них все ж не відмовлявся від заснування у Чернігові кадетського корпусу, але цю маніловську пропозицію губернський предводитель відразу відкинув за браком коштів. Більш продуктивним було рішення сплачувати за навчання малолітніх дворянських стипендіатів крім полтавського у інших кадетських корпусах імперії. Зокрема 1908 р. у київському, псковському, орловському Бахтіна навчалася по 3, полтавському — 25, сумському — 4 юнаків²⁴.

Сумський кадетський корпус був заснований на статки цукрозаводчика Івана Харитоненка. Одеський утримувався державою, проте містився у будівлях, конфіскованих у польського землевласника Героніма Собанського за участь у Листопадовому повстанні 1830 р. Севастопольський, на відміну від інших, був морським корпусом. Призначався він для

²¹ Деникин А. И. Путь русского офицера. Москва: Современник, 1991. Т. 3. С. 170.

²² Барадачѳ А. Г., Цыбулькин В. В., Рожѳен Л. Н. Кадетские корпуса XIX — нач. XX вв.: украинское измерение. Киев, 2012. С. 97, 194.

²³ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. 36, ч. 1. № 36735.

²⁴ Шандра В. С. Чернігівське губернське дворянське зібрання: у пошуках нових цінностей (1860-ті роки — початок XX ст.) // Розумовські зустрічі: зб. наукових праць. 2018. № 5. С. 202.

юнаків дворянського походження Херсонської і Таврійської губерній, однак через Першу світову війну сповна заняття не розгорнув²⁵.

Неважко помітити, що корпуси відкривалися у тих містах, де слід було сформувати і суттєво збільшити російський культурний простір і його військову складову. Полтава була місцем історичної битви, де війська Петра I розгромили шведську армію та загони Івана Мазепи. Перебування там кадетського корпусу для виховання дітей української дворянської еліти, нагадувало про долання імперією сепаратистських тенденцій. У Києві кадети польського походження, а це були діти місцевої шляхти, мали переконуватися, що Київ — то “мать городов русских”, і що місто мусить втрачати польські шати. Корпус у багатоетнічній Одесі сприяв утвердженню російської присутності і наданню місту російського характеру. Севастопольський також не в останню чергу підсилював військову славу міста російських моряків²⁶. У кадетських корпусах мали долатися будь-які прояви регіонального сепаратизму, інакомислення, аби любов до рідного краю не суперечила імперським інтересам.

Поруч з військовими гімназіями, котрі засновувалися на базі кадетських корпусів, відкривалися юнкерські училища, з яких кілька розмістилися у містах українських губерній, а саме: піхотні в Одесі, Чугуєві (1865), Києві (1897) та кавалерійське — в Єлисаветграді (1865). Там молоді люди отримували знання, необхідні для російського офіцера²⁷.

Дворянство, котре формувалося з обов'язкової служби державі в особі імператора, уважало кадетські корпуси становими елітарними навчальними закладами, у яких можна було отримати початкову військову освіту на старосвітських традиціях, коли виховання базувалося на сакралізації верховної влади, яка втілювала справжню духовність і мораль та була основою для розуміння тодішньої світобудови. Їх статусність суттєво зросла у післяреформений період, адже значна частина дворян втрачала землю, як основне джерело доходів й почала орієнтувати дітей на державну військову і статську службу²⁸. Кадетські корпуси, які почасти фінансувала губернська дворянська корпорація, давали відповідну для цього освіту, а головне — гарантували безкоштовне її отримання. Її не порушила реформа військової освіти Дмитра Мілютіна 1860-х років, коли

²⁵ Бойко В. Морской его императорского высочества наследника цесаревича корпус в Севастополе. Севастополь: СПД Бакулин В. А., 2013. С. 122.

²⁶ Барадачѳв А. Г., Цыбулькин В. В., Рожѳен Л. Н. Указ. соч. С. 97, 194.

²⁷ Зайончковский П. А. Военные реформы 1860–1870 годов в России. Москва: Из-во Московс. у-та. 1952. С. 243.

²⁸ Беккер Сеймур. Указ. соч. С. 188–189.

губернські кадетські корпуси було переформатовано на військові гімназії з можливістю навчатися у них вихідцям з інших станів. 1869 р. висновком Державної ради обов'язкові дворянські внески у вигляді безпосередніх коштів і відсотків з благодійних капіталів припинялися, оскільки для багатьох дворян ті виявилися обтяжливими, а тому держава перебирала на себе утримання вихованців військово-навчальних закладів. Хоча, аби не відступати від раніше прийнятих домовленостей, зберігалися умови, прописані у відповідних документах про надходження внесків. Якщо вони здійснювалися за добровільною благодійністю, їх могли використовувати на загальні потреби військово-навчальних закладів, а не лише на утримання дворянських пансіонерів²⁹.

Внаслідок структурних змін, які супроводжували реформу, у складі військового міністерства з'явилося Головне управління військово-навчальних закладів (1863 р.) із педагогічним комітетом, який мав забезпечувати військові школи навчальними програмами і продуманими виховними заходами. У підготовленій інструкції йшлося про співмірність отримання знання і виховання у військових гімназіях. Виховання передбачало засвоєння моральних норм, духовних надбань, серед них самовідданість престолу, покора законній владі, готовність віддати життя за імператора, захищаючи вітчизну від зовнішніх і внутрішніх ворогів. В одному з її параграфів конкретизувалася мета навчання: воювати за державу, вручену царю, за свій рід, за батьківщину, за православну віру, за церкву³⁰.

Олександр III відновив кадетські корпуси 1882 р. й поновив їх становий характер, у яких, на переконання військового міністра П. Ванновського, який сам був вихованцем першого Московського кадетського корпусу, перевагу слід було віддавати вихованню, бо саме воно формує гуманізм, любов до людей, царя і вітчизни. Верховна влада хотіла бачити у кадетах переконаних захисників її політичного порядку. Відновлення кадетських корпусів як станових дворянських навчальних закладів суттєво вплинуло на вибір дворянськими юнаками військової професії, оскільки туди брали на навчання переважно вихідців з офіцерських родин та спадкових дворян, часто й на кошт дворянських зібрань або шляхом запровадження іменних стипендій³¹.

²⁹ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. 44, ч. 2. № 47715.

³⁰ Инструкция по воспитательной части для военных гимназий и прогимназий. Санкт-Петербург, 1881. С. 48.

³¹ Блосфельдт Г. Указ. соч. С. 335.

Про дотримання інструктивних вимог говориться в історичних працях про діяльність кадетських корпусів. Викладач і автор нарисів про Полтавський кадетський корпус Іван Францович Павловський стверджував, що кадети формувалися у любові до престолу і вітчизни, в довірі до начальства і його незаперечних розпоряджень, що влаштовувало батьків³². Так само говорить і офіцер-вихователь Київського кадетського корпусу Ніл Павлович Завадський, що вірнопідданські почуття до государя і любов до батьківщини просто таки вкорінювалися у душі молодих людей³³. Для цього були мобілізовані різні образи і сценарії, і найперше, ідеальний образ імператора і членів його родини, котрі формувалися з безпосередньої чи опосередкованої їхньої присутності у навчанні і підготовці кадетів.

Незважаючи на військову професію, кадети крім тактики, артилерії, фортифікації вивчали багато гуманітарних предметів, оскільки саме вони формували їх уявлення і світогляд. Визнавалося, що успіхи з історії, географії, російської словесності слабкі, а тому були переглянуті програми навчання предметів гуманітарного циклу. Збільшено годин на політичну історію, історію та географію Росії, започатковано новий курс “отчизноведение”. Суттєва увага зверталася на російську мову, аби вона стала рідною для кадетів будь-якого етнічного погодження. Її у київському корпусі в 1880-х роках викладав знаний фахівець Павло Гнатович Житецький³⁴. У полтавському за допомогою російської словесності ліквідувалася малоросійська вимова, для чого запроваджували додаткові уроки цієї дисципліни³⁵.

Виховання історією полягало у тому, щоб кадети усвідомили себе, як росіян з великими достоїнствами³⁶. Історію Росії вивчали у Київському кадетському корпусі за підручником Дмитра Іловайського³⁷. Цей автор притримувався концепції іногородського характеру протестного руху в Росії, за яким його учасниками були лише поляки і євреї³⁸. Аби історія

³² Павловский И. Ф. Исторические очерк Петровского полтавского кадетского корпуса, Полтава, 1890. С. 134.

³³ Завадский Н. П. Владимирский киевский кадетский корпус 1851–1901: Исторический очерк. Киев, 1908. С. 59.

³⁴ Державний архів м. Києва. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 722. Арк. 20.

³⁵ Павловский И. Ф. Исторический очерк Петровского полтавского кадетского корпуса. С. 40, 87.

³⁶ Герштенцвейг В. К. О патриотическом воспитании в кадетских корпусах. Санкт-Петербург: Изд. В. Березовский, 1911. С. 29.

³⁷ Игнатьев А. А. Пятьдесят лет в строю. Москва: Воениздат, 1986. С. 12.

³⁸ Будницкий О. В. В чужом пиру похмелье: евреи и русская революция “Евреи и русская революция”: Сборник. Москва: Гешарим, 1999. С. 3.

викладалася успішно, запрошували професорів Університету св. Володимира і Київської духовної академії³⁹. Щодо географії, то рекомендували звертати увагу зокрема на мандрівників і дослідників, які своїми відкриттями морів, річок, гір, островів сприяли розширенню “землі російської”⁴⁰.

Незважаючи на відкриття, нехай і поступове, майже у кожному місті гімназій і прогімназій багато дворян прагнули все таки віддати дітей до кадетських корпусів та військових училищ. Механізми зарахування до військових навчальних закладів виглядали таким чином. До регіональної адміністрації зверталися за дозволом дворяни з різним соціальним становищем: найчастіше ті, хто мав багатодітні сім'ї, хто не мав достатньо коштів дати синам і онукам гімназійну і університетську освіту і тому просили зарахувати їх до кадетських корпусів на державний кошт. Малоземельні, а то й безземельні дворяни уважали, що для їхніх дітей освіта була єдиним засобом зберегти свої позиції в урядуванні, гарантією для забезпечення місця служби в майбутньому. Генерал-губернатор мав засвідчити рівень матеріального забезпечення родини, стаж та якість відбування батьком державної служби, його заслуги, і як правило, такі клопотання закінчувалися результативно. Ілюстрацією подібних звернень є прохання штабс-капітана Григорія Богачова до директора Київського кадетського корпусу аби той прийняв його онука на навчання за державний рахунок. Про своє матеріальне забезпечення вказав наступне. Мешкає у приватному будинку, який не приносить жодних статків. Сам він поважного віку, має 88 років, дружині — 73 роки. Він, дружина та їхня 23-річна донька можуть розраховувати лише на його військову пенсію. Син Богачова служив писарем в Управлінні Південно-Західною залізниці, мав п'ятеро дітей, тож не міг обійтися без державної підтримки. Цю інформацію підтвердив і херсонський губернатор⁴¹. Матеріальна незабезпеченість вплинула на вибір військової професії й Антона Денікіна, котрий після реальної гімназії вирішив продовжити навчання у Київському юнкерському училищі⁴².

Прагнення залучити дворянство до вибору військової професії засвідчує й указ Державної ради 1899 р. “З питання про виховання і освіту дворянського юнацтва”. Згідно з ним спеціально для синів спадкових дворян, які перебували на військовій службі, до вже існуючих кадетських

³⁹ Державний архів м. Києва. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 722. Арк. 26–27; Спр. 785, Арк. 23.

⁴⁰ Герштенцвейг В. К. Указ. соч. С. 30.

⁴¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 523. Спр. 157. Арк. 1, 8.

⁴² Деникин А. И. Путь русского офицера. Т. 1. С. 15.

корпусів додавалися ще два з державним фінансуванням по 186,750 тис. руб. кожний⁴³.

На вибір батьків дати дітям військову спеціальність впливало й бажання захистити їх від участі в народницько-терористичному русі, а згодом і радикальних та революційних рухах. Мотивувало їх до цього переконання, що загальноосвітня школа “дурно вплиє” на їх виховання. Молодих людей слід було відгородити від популярного серед гімназистів та студентів народницького руху з його “ходінням в народ”, з нігілізмом, із відкиданням і запереченням батьківського авторитету, а то й від участі в терористичній боротьбі. За даними судових процесів членами однієї лише “Народної волі”, було 38,3% дворян⁴⁴. Якщо говорити про початок XX ст., то переважна більшість студентства виявляла прихильність до соціалістичних політичних партій, частина — до ліберальних і абсолютна меншість — до консервативно-монархічних союзів⁴⁵. Підтверджують цю тенденцію та вказують на чисельність студентів в антиурядових виступах тимчасові правила від 29 липня 1899 р. Згідно з цими правилами за участь у революційних виступах (“беспорядков скопом”) молоді люди відраховувалися з вищих навчальних закладів і зараховувалися до армії для відбування військової повинності. Незважаючи на сімейні обставини, особливі наради визначали термін відбування військової служби — від одного до трьох років — залежно від активності у протестних виступах. У разі зразкового відбування військової служби колишні студенти набували можливість по-новому вступати на університетське навчання. Наступного року, а саме 28 березня 1900 р., ці тимчасові правила були обнародовані “во всеобщее сведение”⁴⁶, аби в такий спосіб змусити молодь серйозніше ставитися до навчання.

У підсумку маємо дати відповідь на питання, чи досягли заходи верховної влади аби утримати дворян на офіцерській службі. Так, досягли. Цьому найбільше посприяла освіта майбутніх військових кадрів. Не можна з довірою ставитися до спогадів Олексія Олексійовича Ігнат'єва, учня Київського кадетського корпусу, який ставши у радянський час визначним військовим діячем писав, що про царя і царську родину кадети майже нічого не знали, незважаючи на те, що на заняттях їм втовкмачували

⁴³ ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Т. 19, ч. 1. № 16950.

⁴⁴ Волковинський В., Ніконова І. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна. Друга половина XIX — початок XX ст. Київ: Старий світ, 2006. С. 25, 48.

⁴⁵ Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX — начале XX века. Москва, 1991. С. 310–314.

⁴⁶ ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Т. 19, ч. 1. № 17484; Т. 20. № 18371.

імена і титули височайших осіб⁴⁷. Тільки-но почалася Перша світова війна кадети масово втікали на фронт, у діючу армію. Немало випускників відзначились на полях битв, а то й віддали життя за імператора. Військові не підтримали відречення Миколи II від престолу, не зрозуміли повалення самодержавства, як і розпад Російської імперії, а масово влилися до білих армій і воювали з червоногвардійцями. Частина кадетів виїхала за кордон і там відновили свої навчальні заклади. Разом з тим мусимо зауважити, що далеко не всі, хто отримав освіту у військово-навчальних закладах, обрали військову службу. Частина з них свідомо відмовилась від військової кар'єри і захопилась підприємницькою діяльністю, стаючи власниками промислових закладів часів модерної індустріалізації. Ілюстрацією такої типової соціальної зміни може бути кілька постатей. Тадеуш Грохольський (1839–1913), граф, який хоча й закінчив юнкерську школу у Петербурзі, що було не зовсім характерно для польських магнатських родин, та став поручиком кінної гвардії. Однак він не прагнув до військової кар'єри, а зайнявся малярством, а у більш зрілому віці заснував у Вінниці позичково-ощадне товариство⁴⁸. Микола фон Дітмар, шануючи дворянську традицію і батьків, навчався в кадетському корпусі, однак після його закінчення вступив до Гірничого інституту в Санкт-Петербурзі. Кілька років працював інженером на Путиловському заводі та на будівництві залізниць. 1893 р. відкрив у Харкові механічну майстерню і на 1914 р. володів двома машинобудівними заводами, входив до правлінь кількох акціонерних товариств⁴⁹. Дещо подібною була й біографія Миколи Білокопитова, який хоча й закінчив кадетський корпус, але замість військової служби, поступив до Петровсько-Розумовської сільськогосподарської академії і займався господарською діяльністю у власному маєтку в Чигиринському повіті Київської губернії⁵⁰.

Як бачимо, російська держава вдавалася до різних заходів для збереження незмінної присутності дворян в армійському офіцерському корпусі. Така потреба була викликана ліберальними реформами 1860–1870 рр., після яких відбулася соціальна трансформація у дворянському середовищі. Значна його частина відмовилася від військової кар'єри й зайнялася сільським господарством у власних маєтках та підприємливою

⁴⁷ *Игнатьев А. А.* Указ. соч. С. 13.

⁴⁸ Див. докл.: *Колесник В.* Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. 1896–1918. Історичний нарис. Вінниця, 2007. С. 19.

⁴⁹ *Медяник В.* Підприємницька, наукова та громадсько-політична діяльність М. Ф. фон Дітмара (кінець XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Дніпро, 2016.

⁵⁰ *Анциферов Н. П.* Из дум о былом. Воспоминания. Москва: Феникс, 1992. С. 235.

діяльністю, котрі, як перша так і друга, приносили суттєві статки. Інша, не маючи значних маєтностей, віддавала перевагу державній службі, як цивільній, так і військовій. Захоплення та утримання нових територій вимагало від Російської імперії боєздатної армії, яка б витримувала конкуренцію з арміями європейських держав. Її технологічне переозброєння вимагало професійної підготовки офіцерського корпусу й тому держава прагнула затримати дворян на військовій службі. Для цього вона зміцнювала матеріальне їх забезпечення, залишила чинним можливість набувати спадкове дворянство. Суттєво потурбувалася про поліпшення служби на віддалених територіях з несприятливим кліматом, піднімаючи розмір жалування, забезпечуючи вищими пенсіями та гарантуючи набуття військових чинів за коротший термін, ніж у внутрішніх губерніях. Звернута була увага й на соціальне становище офіцерських родин. Проте найбільше уваги було приділено військовій професійній освіті, яку можна було набутися у кадетських корпусах і юнкерських училищах, у яких навчання здійснювалося переважно державним коштом. Останнє влаштувало збіднілі дворянські родини. Прагнення батьків надати дітям освіту саме у військових навчальних закладах мотивувалося також і тим, що там вона тісно поєднувалася з вихованням дворянської молоді у дусі вірно-підданства, яке за тривалий час існування монархії Романових стало основою світогляду дворянства. Виховання займало поважне місце у навчальному процесі, за допомогою якого формувалися почуття лояльності, що межувало з патріотизмом серед майбутніх російських офіцерів. Унаслідок професіоналізації армії відбувся поділ дворянства на три великі категорії, зокрема, дворянство, котре займалося сільським господарством і підприємництвом, інше — перебувало на державній службі, зокрема чи не найбільшу групу становило те дворянство, яке віддало перевагу військовій службі, поповнюючи офіцерський корпус, забезпечуючи його стабільність.

REFERENCES

1. Antsiferov, N. P. (1992). *Iz dum o bylom. Vospominaniia*. Moscow: Feniks. [in Russian].
2. Baradachev, A. G., Tsybulkin, V. V., & Rozhen, L. N. (2012). *Kadetskie korpusa XIX — nach. XX vv.: ukrainskoe izmerenie*. Kiev. [in Russian].
3. Becker, Seymour. (2004). *Mif o russkom dvorianstve. Dvorianstvo i privilegii poslednego perioda imperatorskoi Rossii*. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian].
4. Boiko, V. (2013). *Morskoi ego imperatorskogo vysochestva naslednika tsesarevicha korpus v Sevastopole*. Sevastopol: SPD Bakulin V. A. [in Russian].
5. Budnitskii, O. V. (1999). *V chuzhom piru pokhmele: evrei i russkaia revoliutsiia "Evrei i russkaia revoliutsiia": Sbornik*. Moscow: Gesharim. [in Russian].

6. Bushnell, John. (1992). D. Miliutin i Balkanskaia voina: ispytanie voennoi reformy. In L. G. Zakharova, B. Eklof, J. Bushnell (Eds.), *Velikie reformy v Rossii 1856–1874*. Moscow: Iz-nie Moskovs. u-ta. [in Russian].
7. Denikin, A. I. (1991). *Put russkogo ofitsera* (Vol. 3). Moscow: Sovremennik. [in Russian].
8. Gershtentsveig, V. K. (1911). *O patrioticheskom vospitanii v kadetskikh korpusakh*. Sankt-Peterburg: Izd. V. Berezovskii. [in Russian].
9. Gizetti, A. L. (1901). *Sbornik svedenii o georgievskikh kavalerakh i boevykh znakakh otlichii kavkazskikh voisk*. Tifliss. [in Russian].
10. Heiden, D. (2013). *Zapysky. Vinnytsia u spohadakh*. (V. Kolesnyk, Comp.) (Vol. 1: XIX — pochatok XX st.). Vinnytsia. [in Ukrainian].
11. Ignatev, A. A. (1986). *Piatdesiat let v stroiu*. Moscow: Voenizdat. [in Russian].
12. Ivanov, A. E. (1991). *Vysshhaia shkola Rossii v kontse XIX — nachale XX veka*. Moscow. [in Russian].
13. Ivanova, N. A., & Zheltova, V. P. (2009). *Soslovnoe obshchestvo Rossiiskoi imperii (XVIII — nachalo XX veka)*. Moscow: Novyi khronograf. [in Russian].
14. Kolesnyk, V. (2007). *Podil's'ke tovarystvo sil's'koho hospodarstva i sil's'kohospodars'koi promyslovosti. 1896–1918. Istorychnyj narys*. Vinnytsia. [in Ukrainian].
15. Medianyuk, V. (2016). *Pidpriemnyts'ka, naukova ta hromads'ko-politychna diial'nist' M. F. fon Ditmara (kinets' XIX — pochatok XX st.) (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Dnipro. [in Ukrainian].
16. Pavlovskii, I. F. (1890). *Istoricheskie ocherk Petrovskogo poltavskogo kadetskogo korpusa*, Poltava. [in Russian].
17. Shandra, V. S. (2018). Chernihivs'ke huberns'ke dvorians'ke zibrannia: u poshukakh novykh tsinnostej (1860-ti roky — pochatok XX st.). *Rozumovs'ki zustrichi: zb. naukovykh prats'*, (5), 197–207. [in Ukrainian].
18. Shandra, V. S. (1996). Malovidomyj dokument do istorii Pravoberezhnoi Ukrainy. *Arkhivy Ukrainy*, 4–6, 118–125. [in Ukrainian].
19. Volkovynskiy, V., & Nikonova, I. (2006). *Revoliutsijnyj terorizm v Rosijs'kij imperii i Ukraina. Druha polovyna XIX — pochatok XX st.* Kyiv: Staryj svit. [in Ukrainian].
20. Zaionchkovskii, P. A. (1952). *Voennye reformy 1860–1870 godov v Rossii*. Moscow: Iz-vo Moskovs. u-ta. [in Russian].
21. Zaionchkovskii, P. A. (1973). *Samoderzhavie i russkaia armii na rubezhe XIX–XX stoletii, 1881–1903*. Moscow: Mysl. [in Russian].
- Zavadskii, N. P. (1908). *Vladimirskii kievskii kadetskii korpus 1851–1901: Istoricheskie ocherk*. Kiev. [in Russian].